

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Xaydarova Dilnoza Mamatqulovna

Samarqand Davlat Universiteti O'zbekiston-Finlandiya
Pedagogika Instituti O'zbek Tili Va Adabiyoti Yo'nalishi Magistranti

SATROSTI LUG'ATLARI TA'LIM MATERIALI SIFATIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada satrosti lug'atlarining amaliy ahamiyati, ularning ta'lim samaradorligini oshirishdagi tutgan o'rni, o'quvchining dunyoqarashi, og'zaki va yozma nutqini o'stirishga xizmat qilishi, maktab darsliklarida (5-7-sinf "Adabiyot" darsligi misolida) satrosti lug'atlarining berilishi masalasi to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: lug'at, satrosti lug'atlari, imlo savodxonligi, so'z boyligi, satrosti lug'atlarining amaliy ahamiyati.

Lug'atlar adabiyot ta'limida alohida ahamiyatga ega. Lug'atlar yordamida tushinishi qiyin so'zlar izohlanadi. O'zbek milliy ineklopediyasida: "Lug'at – 1) muayyan tilda, uning hududiy yoki ijtimoiy lahjasida mavjud bo'lgan, u yoki bu yozuvchi asarlarida uchraydigan so'zlar yig'indisi, leksika; 2) so'zlar (yoki morfemalar, so'z birikmalari, iboralar va b.) muayyan tartibda (alifboli, uyali,mavzuli) joylashtirilgan, tavsiflanuvchi birliklar, ularning kelib chiqishi, ma'nolari, yozilishi, talaffuzi, uslubiy mansubligi, boshqa tillarga tarjimai haqida ma'lumotlar jamlangan kitob"¹ deya ta'rif berilgan. O'zbek tilining izohli lug'atida esa " Lug'at – (a – til, sheva; ibora) 1. Biror tildagi so'zlarni ma'lum tartibda jmlab, izohlab yoki boshqa tilga tarjima qilib berilgan kitob. 2. So'z; tildagi barcha so'zlar majmui; so'z boyligi",² - degan ta'riflar berilgan.

O'zbek tilshunosligida lug'atlar, lug'atshunoslik masalalari zamonaviy ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda, bugungi ta'limga zamonaviy yondashuvda satrosti lug'atlarning o'ziga xos o'rni mavjud. Satrosti lug'atlari bolaga bilim olish uchun xizmat qiladi,estetik ta'sirdorlik xususiyatiga ega va bolada lug'at bilan ishlash ko'nikmasini shakllantiradi. Shu bilan bir qatorda

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 12-жилд. – Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006.

² Ўзбек тилининг изохли лугати . – Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006.

satrosti lugʻatlari imlo savodxonligini oshirishda, soʻz boyligini kengaytirishda muhim manba va oʻquvchining asosiy maslahatchisi hisoblanmogʻi lozim.

Satrosti lugʻatlari materialni oʻzlashtirishda muhim manba boʻlganligi bois uning izohi ham yetarlicha berilmogʻi shart va oʻquvchida boshqa bir manbani izlashga oʻrin qoldirmasligi lozim. Aksariyat adabiyot darsliklaridagi satrosti lugʻatlari eʼtibor qaratadigan boʻlsak, ularning koʻp qismi mumtoz matnlarga berilgan lugʻatlardir. Masalan, 7-sinf adabiyot darsligida jami 531 ta satrosti lugʻati berilgan boʻlib, shularning 50% dan ortigʻi, yaʼni 295 tasi Alisher Navoiy hayoti va ijodi va “Sabai sayyor” asaridan berilgan parchaga oid lugʻatlarni tashkil etadi (masalan: dostonoroligʻ– dostonchilik, doston aytuvchilik, Adan– Arabistondagi kichik mamlakat nomi, javr– jabr, azob, fan– hunar, safshikan– saflarni buzuvchi qahramon, savohil– sohillar, qirgʻoqlar, sohili bahr– dengiz sohili, manozil– manzillar, maskan, tanumand– norgʻil, gavdasi yirik, shujo– botir, daler– qoʻrqmas, jazira– orol, axz– olmoq, egallamoq kabi)³. Shuningdek, Hamza ijodi boʻyicha 23 ta (masalan: uyaz- ruscha tuman maʼnosidagi “uyezd” soʻzining buzib aytilishi, mohi tobon– yorugʻ oy, toʻlin oy, oshufta– shaydo, oshiq, lahv u tarab– befoyda hangomatalablik, nafs-u havo– nafs istagi, kibr, maqtanchoqlik, domi tamaʼ – tama tuzogʻi, xam– egilgan, bukilgan, ogʻlo– yigʻla, tugʻgonlaring– tugʻganlaring, bolalaring, oyonlora– boylarga), Shuhrat ijodidan 1 ta (masalan: nagʻal– taqa), Mirmuhsin va uning “Meʼmor” romanidan olingan parchada 11 ta (masalan: bahri muhit– okean, silsila– zanjir, tarh– reja, chizma, girdibod– pastdan yuqoriga tikka esadigan quyun, oʻrama, qiblanamo– kompas, girvat– quyun, oʻrama, jozvar, jazval– chizgʻich, lineyka, handasaviy– geometrik kabilar), Oʻlmas Umarbekov “Qiyomat qarz” asaridan olingan parchada 1 ta (masalan: choʻgiri– qovun turi), Chingiz Aytmatov “Oq kema” asaridan olingan parchada 2 ta (masalan: zoovettnikum– chorvador mutaxassis tayyorlaydigan oʻquv yurti, okular– durbin linzasini tutib turadigan qism), “Ravshan” dostonidan olingan parchada 73 ta (masalan: tumanda– tubanda, quyida, kechkisin– kechqurun, keчки ovqat, iskamoq– hidlamoq, qoralab– moʻljallab, chamalab, yashirinib, bol Avaz – Avazning «asalday shirin» maʼnosini bildiruvchi laqabi, murt– moʻylov, tilin olmoq– gapiga kirmoq, oʻdagʻa – «yetakchi», «sardor» maʼnosidagi «oʻt ogʻa» soʻzining buzilgani, sovuq shamol yemagan – «shashti qaytmagan», «ogʻir gap eshitmagan» maʼnosida, oʻmgan– koʻkrak, toʻsh, jazoyil– nayza, dim– aslo, hech kabilar), Jahon Otin Uvaysiy ijodida 15 ta (masalan: solik– maʼnaviy tozarish, ruhiy poklanish yoʻlidagi shaxs, istadim– bu yerda: «izladim» maʼnosida, Uz diling taalluqdin – dilingni dunyo aloqasidan uz, yaʼni dun yodan yuz oʻgir, mosivo Uvaysiyman– dunyodan uzilgan Uvaysiyman, kavokib– yulduzlar, arz to samo– yerdan osmongacha, xarobotin– bu yerda: soʻfiylar maskani, iqtido– ergashish. Bu yerda Uvaysiyning soʻfiylik, tasavvuf maslagiga ergashgani anglashiladi, borgoh– faqir soʻfiylar, ishq ahlining manzilgohi, beriyoziat– mashaqqatsiz, qiynoqsiz, azobsiz, sahl– yengil, oson kabilar), Zavqiy ijodida 32 ta (nasimi jonfizo– jon bagʻishlovchi shabboda, pajmurda– soʻlgʻin, gʻamgin, arsayi olam– olam maydoni, yaʼni butun dunyo, Anvar– nurli, zevar– ziynat, bezak, adlgustar– adolatpesha, aduv– dushman, yov, raqib, ehtisob– nazorat, tekshirish, shiori sharʼ– shariat shiori, yaʼni qonun ustuvorligi, ziynatafzo– ziynat, bezak beruvchi, ruhparvar– ruh, jon bagʻishlovchi, jannatoso– jannat kabi, qarn– davr, asr, ahbob– doʻstlar, qayd– zanjir Samak– Ayyor Samak xalq qissasining bosh qahramoni, mahak– kumush va oltinlarga surtib, ularning toza yoki qalbakiligini ajratadigan tosh, shugʻl– mashgʻulot kabilar), Maxtumquli ijodida 1 ta (masalan: Eranlar– Oллоhning doʻstlari boʻlgan avliyo zotlar), A.Qodiriy “Mehrobdan chayon” asaridan olingan parchada 65 ta (masalan: moʻndi– dastasi siniq koʻvacha, rezrov– mayda-chuyda, muqobala– qarshi), Choʻlpon ijodida 5 ta (Egamanlik– mustaqillik, hamoyillar – qoʻltiq tagidan oʻtkazib taqiladigan yomon koʻzdan asrovchi toshli tumor, bezaktosh, sor– qarchigʻaylar turiga mansub yirtqich qush, qizgʻanmasdan– ayamasdan), A.Qahhor ijodida 6 ta (yelpishtovoq– don yelpishga moʻljallangan katta yassi tovoq, dodxo– ariza qabul qiluvchi amaldor, mingboshi, halqa– tarovih namozi qatnashchilarining ommaviy qurʻonxonlik marosimi, ponsot– askarboshi, qoʻrboshi, bozvant– ayollar sochiga

³ Yoʻldoshev Q, Qosimov B, Qodirov V, Yoʻldoshibekov J. Adabiyot: Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 7-sinf uchun darslik-majmua. Qayta ishlangan 4-nashri. – T.: «Sharq», 2017. – 368 b.

taqiladigan bezak, sochpopuk.), Ernest Seton Tompson ijodida 1 ta (jallob– dallol, olibsotar) satrosti lugʻati berilganiga guvoh boʻlamiz.

Bu lugʻatlar oʻquvchida izohtalab tushunchalarni oʻzlashtirishda, soʻzlarning maʼnolarini tushuntirishda katta ahamiyat kasb etadi. Adabiyot fanidan ayrim maktab darsliklarida berilgan asar matnlarida oʻquvchilar uchun maʼnosi izohlanishi kerak boʻlgan tarixiy va arxaik soʻzlar, hamda leksik dubletlarning maʼnolari satrosti lugʻatlarda izohlanmagan. Masalan, S. Ahmedov, B.Qosimov va boshqalar muallifligidagi amaldagi 5-sinf adabiyot darsligida Oybek qalamiga mansub boʻlgan “Fanorchi ota” hikoyasida “oʻksiz” “churuk”, “titrak”, (Tor, qiyshiq koʻchaning oʻksiz oqshomini Tursunqul akaning churuk darvozasi tepasiga oʻtqizilgan bir fonarning titrak nurlarigina yoritar edi.), “piston”(Keyinchalik bu ham bizni zeriktira boshladi, chunki piston qadalgan yoki har turli ipaklar bilan bezalgan doʻppini kiyib olib, fanor chiroyli bir tus olar, bizni xafa qilgandek boʻlar edi.) kabi soʻzlarning maʼnosi satrosti lugʻatida oʻz aksini topmagan⁴. Bu esa matnni toʻliq tushunishga toʻsqinlik qiladi. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida oʻksiz soʻziga “ himoyasiz, baxtsiz, bechora,oʻksik ” deya, churuk soʻziga “eski, juldur, chirib ketgan” deya, piston soʻziga “ kiyim-kechak, parda va sh.k.ga ziynat uchun qadaladigan yiltiroq plastinkacha” deya taʼrif berilgan.Bu holat maktab darsliklarida satrosti lugʻatlarini takomillashtirish va undan foydalanish zaruratini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 12-жилд. – Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006.
2. Ўзбек тилининг изохли лугати . – Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006.
3. Yoʻldoshev Q, Qosimov B, Qodirov V, Yoʻldoshbekov J. Adabiyot: Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 7-sinfi uchun darslik-majmua. Qayta ishlangan 4-nashri. – T.: «Sharq», 2017. – 368 b.
4. Ahmedov S, Qosimov B va boshqalar. Adabiyot: Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – T.: «Sharq», 2020. – 272 b.

⁴ Ahmedov S, Qosimov B va boshqalar. Adabiyot: Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – T.: «Sharq», 2020. – 272 b.